

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ ТА РОЛЬ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЇХ РОЗВ'ЯЗАННІ

Складність українсько-польських відносин протягом багатьох століть визначалася наявністю не лише етнічних, але й релігійних протиріч та конфліктів. Саме релігійна ідентичність була бар'єром на шляху полонізації українців протягом XVI – XX століть (відсутність віросповідних відмінностей з росіянами стало однією з головних причин русифікації підросійської України) та провокувала постійні міжетнічні конфлікти. Найвищим проявом цих конфліктів стали національно-визвольні війни та повстання українців у Речі Посполитій, а пізніше, у XX столітті, – національні зіткнення, що дістали в історичній літературі назву “українсько-польської різанини”. Окрім національних та соціальних причин, ці події мали чітко означене релігійне забарвлення.

До 1596 року – дати утворення Української греко-католицької (уніатської) церкви – українсько-польські релігійні протиріччя мали забарвлення виключно православно-католицького протистояння.

Після появи УГКЦ ситуація не лише не покращалася, але значно ускладнилася. Сподівання на те, що уніатство стане засобом полонізації українського населення, виявилися марними. Навпаки, до асиміляційних впливів більш податливим виявилось православне, ніж уніатське населення. Греко-католицька церква стала релігійно-національним феноменом, якому вдалося зберегти національну ідентичність українців, що століттями перебували під жорстким асиміляційним тиском з боку Польщі. У XX столітті внаслідок мирних угод, що символізували закінчення Першої світової війни, до складу новоутвореної польської держави, так званої Другої Речі Посполитої, увійшли території української Волині, де переважаючою релігією було православ'я. У той час, коли політика Польщі супроти українських греко-католиків мала стримано прохолодний характер, православні жителі Волині зазнавали жорсткого етнорелігійного тиску. Наслідком цієї політики стали сумнозвісні події, що дістали назву Волинської трагедії.

У радянські часи українському суспільству нав'язувалися стереотипи про поляків як ворогів, що прагнули позбавити Україну волі і знищити православну віру. Значною мірою ці стереотипи перенесені у сучасність. Їх носієм виступають сили, що спрямовують свою діяльність на приєднання України до політичного, економічного, культурного та духовного простору Росії. Серед найпотужніших інституцій у їх переліку є Українська православна церква.

Однією з найбільших загроз своєму існуванню УПЦ, як і Московська патріархія, під омофором якої вона перебуває, вважають католицький прозелітизм у цілому і діяльність польських католицьких місіонерів, зокрема. Загальновідомим є той факт, що своїм відродженням в Україні Римо-католицька церква передусім завдячує польському католицькому кліру, який, з'явившись у країні наприкінці 80-х років минулого століття, фактично відродив приходське та монастирське життя, створив систему богословської освіти та мережу харитативних закладів. Польське духовництво, завдяки високим моральним якостям, здатності інтегруватися в українське суспільство (вражала швидкість, з якою поляки оволодівали українською та російською мовами), потужній суспільній праці здобуло повагу українського населення, створивши реальну загрозу домінуючому впливу православного кліру. Московська патріархія доклала максимум зусиль, щоб обмежити вплив католицької церкви на власних “канонічних територіях”. У зв'язку із цим РПЦ робила усе можливе, аби не допустити візиту в Україну папи Івана Павла II, заблокувати можливість створення нових католицьких дієцезій і навіть заперечити право католицьким священникам проповідувати Євангеліє на “канонічних територіях РПЦ” (у постанові Відділу зовнішніх церковних стосунків РПЦ від 31 липня 2002 р., що стала реакцією на лист президента Папської Ради з питань сприяння християнській єдності кардинала Вальтера Каспера та Католицького архієпископа європейської частини Росії Тадеуша Кондрусевича, в якому ієрархи відстоювали право католицької церкви “проповідувати Євангеліє для усіх людей”, йшлося про те, що таким чином католики намагаються повернути православних до католицизму¹).

Провал антикатолицьких акцій, з одного боку, завдав дошкульного удару репутації РПЦ, а з другого – спонукав Ватикан до зміни своєї східної політики. “Стає очевидним, що католицька ієрархія цілковито розчарувалася у можливості налагодити конструктив-

ний діалог із Московським патріархатом і вирішила покласти край заграванням із ним”, – зазначає В. Єленський. До 2002 року Ватиканська політика стосовно РПЦ здійснювалася відповідно до інструкції “Загальні принципи і практичні норми координації євангелізаторської діяльності й екуменічні зобов’язання католицької церкви в Росії та інших країнах СНД”, прийнятій у 1992 році. У цьому документі йдеться про необхідність встановлення добрих взаємовідносин із православними ієрархами, уникнення створення паралельних структур євангелізації, необхідність повідомлення православних про важливі пастирські ініціативи. В. Єленський називає донедавно політику Ватикану щодо православної церкви запобігливою, якщо не запопадливою. З 2002 р. Апостольська столиця відмовляється від політики умиротворення Московського патріархату. Кардинал Вальтер Каспер, голова Папської ради зі сприяння християнській єдності, кидає російській церкві звинувачення в тому, що вона “відчуває власну пастирську й євангельську слабкість і таким чином боїться католицької присутності”, що вона “захищає реальність, якої більше не існує”².

Практичним виявом реалізації нової “східної політики” Ватикану стало утворення нових католицьких єпархій в Україні. 27 березня 2002 року папа Іван Павло II оголосив про створення римокатолицької єпархії в Мукачевому та призначив єпископа Антала Майнека (до цього апостольського адміністратора Закарпаття) першим єпископом Мукачівської дієцезії³. 13 липня відбулася церемонія інавгурації єпископа новоутвореної Одесько-Сімферопольської єпархії Броніслава Бернацького. У планах Апостольської столиці – створення окремої Харківсько-Запорізької єпархії для східних областей України.

Відповіддю на ці кроки стала заява Синоду Російської православної церкви, в якій зазначалося, що “події, що відбуваються в Україні, де більшість вірних належить до Української православної церкви Московського патріархату, свідчать про твердий намір Ватикану дотримуватися курсу місіонерської експансії”. “Ми вважаємо прозелітизмом сам факт ведення католицької місії серед християн, які не мають історичного і культурного зв’язку з Католицькою церквою. Реакція Католицької церкви лише підтвердила корінне неспівпадіння позицій Російської православної і Римо-католицької церкви з цього питання”, – йдеться у заяві РПЦ. Зі схожою заявою, датованою 12 липня, яку поширила прес-служба Одеської єпархії

УПЦ (МП), виступив митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел. У ній говориться: “Після візиту глави Ватикану і Римо-католицької церкви в Україну експансія католиків і греко-католиків прийняла безпрецедентні розміри... Іде наступ на Православ’я: так ми, православні, розцінюємо утворення, вперше в історії Одеси, єпископської католицької кафедри”⁷⁴. Розуміючи незворотність обраного Ватиканом курсу, речники РПЦ дещо послабили ультимативний тон своїх виступів, що стосувалися православно-католицьких взаємин. Під час міжрелігійного форуму в Аахені у вересні 2003 р. керівник відділу зовнішніх церковних стосунків Російської православної церкви митрополит Смоленський і Калінінградський Кирил заявив, що Москва готова до діалогу навколо проблеми православно-католицьких відносин. Митрополит не вживав терміна прозелітизм, замінивши його терміном “місіонерського змагання”, пов’язавши його з ідеологією “вільного релігійного ринку”. “Якщо ми хочемо відродити екуменізм, ми повинні змінити наше ставлення та поставити захист християнських цінностей сучасного суспільства у центр уваги”, – наголосив представник РПЦ. У відповідь кардинал Вальтер Каспер пояснив, що присутність католиків, зокрема католиків східного обряду в Україні, не є результатом “якогось спеціального руху, організованого Ватиканом, а є, радше, проявом духовності, яка має на цій території давнє коріння”⁷⁵.

Отже, як бачимо, Українська православна церква як і Московська патріархія, під омофором якої вона перебуває, все ще знаходяться в полоні старих стереотипів про загрозу католицької експансії на підконтрольні їм канонічні території. У зв’язку із цим ієрархія, духовенство та найбільш активна частина віруючих цієї церкви намагаються протистояти недружній, на їх погляд, ватиканській політиці прозелітизму. Форми спротиву використовуються різноманітні: від заяв Синодів та окремих ієрархів до масових акцій протесту віруючих та симпатиків УПЦ. Будучи геополітично розташованою “між Сходом і Заходом” Україна і надалі залишається ареною боротьби між російсько-євразійською та європейською (тут саме Польща відіграє роль основного “європезатора” України) цивілізаціями не лише у політичній та економічній, а й у релігійно-духовній сфері. Загроза національній безпеці України полягає у тому, що переможців у цій боротьбі не може бути апіорі. Загострення релігійних протиріч призведе до ще більшого розколу українського суспільства на ментально-духовному рівні.

Цей розкол уже сьогодні набув чіткоозначених регіональних форм. Соціологічні дослідження показують, що недружнє ставлення до Польщі, яка асоціюється із “ворожими” НАТО і католицизмом та підтримкою помаранчевих подій в Україні, в основному сформувалося серед населення східних регіонів.

Водночас значно покращалося ставлення до поляків у центральному та західному регіонах. Визначальним фактором тут стала роль “адвоката України”, яку відігравала Польща протягом останніх років у Європі. Важливим чинником покращання історично складних українсько-польських стосунків усе більше стають українські церкви та польський костел.

Можна говорити про великі позитивні зрушення, які відбулися у стосунках польської католицької церкви і УГКЦ. Ще в середині 90-х ці відносини не можна було назвати безхмарними. Траплялися прикрі інциденти, як, наприклад, випадок із розголошенням таємного циркуляра про необхідність доправлення до України греко-католицьких священників, які здійснювали свою душпастирську місію в Польщі, з метою недопущення зростання антицелібатних настроїв серед латинського кліру. Такі кроки польської католицької ієрархії викликали гостру реакцію греко-католиків, у тому числі предстоятеля УГКЦ Любомира Гузара. Незадоволення представників церкви викликали ті умови, в яких доводилося здійснювати свою працю греко-католицькому духовенству у східній Польщі. Однак події останніх років засвідчують про налагодження позитивного діалогу між польськими католиками та українськими греко-католиками. Причому польські богослови висловлюють підтримку тих ініціатив УГКЦ, які поки що не одобрюються ватиканською курією. Однією з них є ідея утворення греко-католицького патріархату. У вересні 2004 р. під час VII Конгресу польських богословів “Церква у суспільному житті. Польська та європейська теологія про нові виклики”, що відбувся в Люблінському католицькому університеті і в якому взяли участь представники понад 30 богословських закладів із різних країн Європи, було прийнято “Декларацію солідарності з українськими колегами”, в якій, зокрема, зазначалося: “Висловлюючи вдячність за участь наших братів-теологів візантійської традиції у VII Конгресі польських богословів, поділяємо надію на віднову і розвиток їх християнської ідентичності, яка є в основі спадщини Христової Церкви. Вбачаємо в цьому актуальний знак часу, який завдяки взаємному порозумінню і солідарності

буде сприяти дозріванню до повної еклезіальності, що в контексті східної традиції означає патріархат”⁶.

Останніми роками відбулася низка екуменічних акцій: спільних наукових конференцій, прощ, паломництв, євхаристійних богослужінь тощо. Прикладом такого дійства стали урочистості Римо-католицької та Греко-католицької церков з нагоди 750-річчя коронації князя Данила Романовича, що відбулися 9 червня 2003 р. у Дорогичині (Drohiczyn, Республіка Польща). Саме тут у 1253 році архієпископом Опізоном, легатом папи Інокентія IV, був коронований галицький князь Данило Романович. Центральним моментом святкувань стала спільна літургія у східному обряді, відправлена в костелі Успіння Богородиці у співслужінні українських і польських єпископів, під час якої багато римо-католиків уперше брали причастя у східному обряді. Щоправда, кореспондент Релігійно-інформаційної служби України Тарас Гринчишин, який був свідком події, зазначив, що під час акції “польській стороні не вдалось уникнути своїх давніх шаблонів”, і що “між Римо-католицькою та Греко-католицькою церквами у Польщі досі тягнеться шлейф давніх непорозумінь, зокрема представники першої все ще вважають останню лише “обрядом”, а греко-католиків, замордованих наприкінці XIX ст. російськими царськими військами у селах Пратулин та Дрелів, називають виключно “уніатами підляськими”, оминаючи згадку про їх українське чи білоруське походження”. Під час наукової конференції, що проходила в рамках урочистостей, на думку журналіста, “трактування історії подавалось у викривленому вигляді”⁷. Ці зауваження підтверджують складність стосунків, що формувалися протягом кількох століть і негатив яких не може бути подоланий протягом настільки короткого часу. Однак уже сам факт прагнення пошуку порозуміння мав би вселяти надію на поліпшення цих відносин.

У 2003 році, напередодні 60-ї річниці “Волинської трагедії”, католицькі церкви України і Польщі розпочинають черговий етап українсько-польського діалогу. Ієрархія УГКЦ вважає, що продовжує справу, розпочату ще у 1945 році у Римі, коли ініціативу до примирення проявили кардинал Гльонд (РКЦ) і владика Іван Бучко (УГКЦ) у час, коли ще тривало українсько-польське протистояння. Спроба продовжити діалог відбулася у 1987 році також у Римі, де українські та польські католицькі єпископи на чолі з кардиналами Мирославом Іваном Любачівським та Йозефом Глемпом обміня-

лися деклараціями українсько-польського взаємного прощення. Однак цей документ не знайшов практичного втілення. 8 – 9 травня 2003 року в Люблінні відбулася перша зустріч груп, утворених синодом єпископів Києво-галицької митрополії Української греко-католицької церкви та Польською єпископською конференцією для взаємних контактів. Метою зустрічі було обговорення можливих форм засвідчення єдності народів та католицьких церков України і Польщі. Групи очолювали владика Софрон Мудрий, єпископ-ординарій Івано-Франківської єпархії (УГКЦ), та владика Ришард Карпінський, єпископ-помічник Люблінської архієпархії (РКЦ). Згідно з офіційним повідомленням прес-служби глави УГКЦ “сторони обговорили стосунки між обома народами в контексті минулих непорозумінь та нових викликів сучасності. Учасники зустрічі визнали гостру необхідність вироблення програм та форм співпраці ієрархії, навчальних осередків, єпархій та парафій, а також рухів і товариств. Йшлося про подальшу співпрацю сторін та розвиток інших ініціатив задля поглиблення атмосфери взаємної довіри, що приведе до взаємного прощення і поєднання між обома народами”⁸.

Утворенню груп порозуміння передувало кілька заяв на тему необхідності польсько-українського примирення, зроблених представителем УГКЦ Любомиром Гузаром. 18 червня 2002 р. він, відгукнувшись на ініціативу львівської інтелігенції, видав послання з приводу вшанування військових поховань на Личаківському цвинтарі у Львові. Митрополит висловив переконання, що стати повноправним членом світової спільноти Україна зможе лише у тому разі, коли зуміє залагодити конфлікти зі своїми сусідами⁹.

Ідейним підґрунтям початку нового українсько-польського церковного діалогу стало оприлюднення 5 травня 2003 року на пресконференції глави УГКЦ послання “До українського і польського сусідніх народів – братів у Христі”, написане з нагоди 60-річчя Волинських подій. У ньому наголошувалося про необхідність “розпочати нелегкий процес, який повинен завершитися не тільки зовнішньополітичним, але й внутрішньорелігійним примиренням”. На переконання кардинала Гузара, ініціативу УГКЦ мали б підтримати державні органи та представники православних церков¹⁰.

Однією із форм реалізації ініціативи церков стало утворення і діяльність Капітули українсько-польського поєднання. В рамках цього проекту міжнародна рада відзначає тих, хто зробив найбільший внесок у розвиток українсько-польських стосунків¹¹.

Традицією стають щорічні вшанування на Личаківському кладовищі у Львові пам'яті вояків Української галицької та Польської армій, що полягли у 1918 – 1919 рр., під час яких відбуваються спільні молитви за порозуміння українців та поляків. Серед організаторів цих акцій Український католицький університет, Женевське товариство ім. В. Соловйова, незалежний культурологічний часопис “Г”, інші інституції¹².

Однією з дієвих форм подолання недоброзичливого ставлення між польським та українським населенням ієрархи церков вважають організацію спільних прощ, особливо для молоді. Під час зустрічі з новообраним головою єпископської конференції Польщі архієпископом Юзефом Міхаліком, митрополитом перемишльським 23 червня 2004 р. кардинал Любомир Гузар обговорював позитивний досвід проведення двох прощ: до Святоуспенської Унівської лаври (Україна) та Ледніци (Польща), що стали нагодою для глибшого взаємного порозуміння через спільну молитву, спілкування і побут. Внаслідок домовленостей між ієрархами 8 та 26 серпня 2004 р. відбулися молодіжні прощі до Зарваниці (Україна) та Ченстохова (Польща)¹³.

2005-й став роком нових ініціатив католицьких церков східно-го і латинського обрядів у справі примирення українського і польського народів. План заходів щодо їх реалізації був оприлюднений главою УГКЦ Любомиром Гузаром під час прес-конференції 13 травня. З його слів, 19 червня в Польщі, а 26 червня в Україні мав відбутися урочистий акт примирення між українським і польським народами та проведені євхаристійні собори¹⁴.

Відповідно до плану заходів, 19 червня у Варшаві відбулася спільна молитва за примирення польського і українського народів. Під час літургії було оприлюднено послання католицьких єпископів України і Польщі з нагоди акту взаємного прощення й об'єднання, підписане предстоятелем УГКЦ Любомиром (Гузаром) і головою Конференції єпископату Польщі архієпископом Юзефом Міхаліком. За повідомленням „Католицького медіа-центру”, 20 червня Президія конференції єпископату Польщі виступила із спеціальною заявою з нагоди завершення III Всепольського євхаристійного конгресу, в якому закликала український і польський народи до примирення¹⁵.

Акцією-відповіддю став Всеукраїнський євхаристійний собор УГКЦ, що відбувся 26 червня у Львові. Перед початком літургії

було прочитано послання католицьких єпископів України та Польщі з нагоди акту взаємного прощення і поєднання „Примирення між народами можливе”, а по її завершенні – зачитано молитву поєднання українського і польського народів. Дійовими особами цього акту стали по шість осіб з України і Польщі: єпископ, священник, подружня пара, юнак та дівчина. Вони символічно представляли два народи. За словами митрополита Любомира акт примирення двох народів має стати прикладом для наслідування усім громадянам наших держав. Його підтримав голова Польської єпископської конференції РПЦ владика Юзеф (Міхалік)¹⁶.

Особливий інтерес викликає українсько-польський діалог у контексті взаємин польського костелу і так званих “українських національних православних церков”. Цей інтерес зумовлюється тим, що найтрагічніші події українсько-польських взаємин ХХ століття пов’язані з Волинню – регіоном, де домінуючим впливом користуються саме ці церкви. У травні – червні 2003 року представники УПЦ КП та УАПЦ стали одними з ініціаторів звернень Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій з приводу 60-ї річниці “Волинської трагедії”. Перше з них було оприлюднене 12 травня і адресувалося українському і польському народам. “Ми повинні мати мужність визнати помилки попередніх поколінь, низько поклонитися і просити вибачення за скоєну один одному біль і кривду”, – йдеться у зверненні¹⁷.

14 червня 2003 року члени Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій звернулися до папи Івана Павла II з проханням своїм авторитетом вплинути на процес українсько-польського примирення: “Ми переконані, що Ваше прилучення до процесу примирення надасть йому виняткового значення і виміру, зробить нову сторінку українсько-польських взаємин взірцем для народів, які ще не винайшли формули примирення між собою”¹⁸.

Під час науково-практичної конференції “Польське зазіхання на Волинь і українське право на оборону в роки Другої світової війни”, що відбулася 8 липня 2003 р. у Києві, було зачитано звернення архієпископа УАПЦ Ігоря (Ісідоренка). У ньому наголошувалося на тому, що криваві конфлікти між українцями і поляками неодноразово використовувалися третьою стороною, яка керувалася принципом “Розділяй і володарюй”. Найчастіше цією стороною, за словами архієпископа, була Москва. Основну провину за трагічні події, що відбувалися у минулому, Ігор Ісідоренко покладає на

недалекоглядних польських політиків, “які сторіччями намагалися говорити з українцями з позицій сили”, не зважаючи на протести українців, нищили православні церкви на Волині у 20-30-х рр. минулого століття, не зуміли об’єднати народи для спільного протистояння агресорам у вересні 1939 р. Однак “спогад про минуле потрібен не для того, щоб відновити в своїй уяві образ ворога, а щоб переконатися в безплідності спроб писати амбітні політичні проекти мовою сили та самодостатньої зверхності щодо партнерів”, – завершив своє звернення ієрарх УАПЦ¹⁹.

Офіційною акцією, що мала б символізувати акт українсько-польського примирення, стали урочистості, що відбулися 11 липня 2003 р. в селі Павлівка на Волині і були присвячені 60-літтю Волинської трагедії. Під час урочистостей президенти України Леонід Кучма та Польщі Олександр Квасневський відкрили пам’ятник “Пам’ять – скорбота – єднання”. На Павликівському кладовищі були відправлені дві літургії. На місці старого католицького костелу месу у співслужінні владик та в присутності глави УГКЦ Любомира Гузара відправив кардинал Мар’ян Яворський, після чого зачитав послання Папи Римського до українського і польського народів. На православній частині кладовища Службу Божу відправив архієпископ Володимиро-Волинський і Ковельський УПЦ (МП) Симеон. За повідомленням кореспондента Радіо Свобода Володимира Павліва майже вся польська преса 11 липня писала про ці події та аносували прямий ефір по телебаченню. У неофіційних коментарях польські чиновники, які побажали не представлятися журналістам, обурювалися, що українці змінили напис на пам’ятникові, усунувши звідти слово “замордованим”, тобто жорстоко убитим полякам. Ще гірші коментарі, як говорить В.Павлів, звучали в Інтернеті на загальнодоступному форумі найбільшого інтернет-порталу ONET-PL, де закликалося до помсти, а українців названо “найбільш злочинним і жорстоким народом Європи”. Разом з тим результати опитування громадської думки свідчать про те, що 67% опитаних поляків вважають, що відзначення 60-ї річниці Волинської трагедії може посприяти українсько-польському примиренню. В українських ЗМІ урочистості на Волині викликали значно менше уваги. Крім того, на переконання кореспондентів РІСУ, “українська влада зробила все, щоб численні українські громадські організації, які прибули на ці урочистості, так і не змогли на них бути присутніми”²⁰.

Отже, початок ХХІ століття символізується значними позитивними зрушеннями в українсько-польських відносинах. Поштовхом до цього послужило кілька знакових подій: візит папи Івана Павла ІІ у 2001 році та його заклик до примирення двох народів-сусідів, з якими він особисто був поєднаний; відзначення 60-ліття “Волинської трагедії” як акту взаємопрощення та взаємопримирення; помаранчева революція, яка символізувала повернення України до європейської системи цінностей і була гаряче підтримана польським суспільством. Важливими учасниками цих подій стали українські церкви та польський костел. Вони були ініціаторами спільних наукових зібрань, прощ, свхаристійних конгресів, богослужінь і молитовних зібрань і, що головне, в душі християнської терпимості виплекали переконання, що єдиним способом позбутися міжнаціональної ненависті є готовність простити і просити прощення. Усе це засвідчує, що прояви релігійно-етнічної ксенофобії поступово стають рудиментом минулого. Однак не можна не помічати, що не всі суспільні та релігійні групи повністю готові до діалогу. З одного боку, до них належать ультрарадикальні політики, не готові до компромісу, з іншого – ті релігійні та політичні організації, які сприймають українсько-польське примирення як загрозу українсько-російським відносинам.

¹ <http://zenit.org/>

² <http://www.radiosvoboda.org/programs/religion/2002/08/20020805093-646.ap>

³ http://www.vatican.va/news_services/press/vis/dinamiche/b5_en.htm

⁴ <http://www.russian-orthodox-church.org.ru/nr207173.htm> http://www.orthodox.org.ua/win/news/2002r.html#1707_1

⁵ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;182/>

⁶ <http://www.kul.lublin.pl/kongres/>

⁷ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;233/>

⁸ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;200/>

⁹ <http://www.ugcc.org.ua/ukr/news/article;177/>

¹⁰ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;211>

¹¹ <http://www.gazeta.lviv.ua/2003/10/27/NewspaperArticle.2003-10-26.1-923>

¹² <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;343/http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;3464>

- ¹³ <http://www.ugcc.org.ua/ukr/press-releases/article;831/>
¹⁴ <http://www.ugcc.org.ua/ukr/press-releases/article;1684/>
¹⁵ <http://www.ugcc.org.ua/ukr/library/appeal2005/paixе/>
¹⁶ <http://www.ugcc.org.ua/ukr/press-releases/article;1968/>
¹⁷ <http://www.uaorthodox.org./article.php?pid=226/>
¹⁸ <http://www.uaorthodox.org./article.php?pid=237/>
¹⁹ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;101/>
²⁰ <http://www.risu.org.ua/eng/news/2003/july/>